

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.Є.ЛИСЕНКО*

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті аналізується стан опрацювання проблематики Другої світової війни в Україні за останнє десятиліття. Простежуються визначальні тенденції та особливості історіографічного процесу, вплив суспільно-політичних явищ на тематику й зміст публікацій. Окреслено перспективи наукових студій у цьому сегменті фундаментальних досліджень.

Приводом для написання статті стали відразу два ювілеї: 20-ліття з часу набуття Україною незалежності й 70 років від початку агресії Німеччини проти СРСР. Загалом поділяючи скептичне ставлення до можливості досягнення глибинного сенсу історичного буття за ювілейними маркерами, слід визнати: так уже склалося, що вітчизняна культура переживання, сприйняття й оцінки минулого все ще орієнтується на «круглі дати» й значною мірою залежить від зміни керівництва країни та домінуючих на певних етапах ідеологічних установок. Незважаючи на певну дискретність, процес пізнання не може жорстко прив'язуватися до якихось «віх». Однак вагомість і навіть деякий символізм згаданих ювілеїв спонукають до того, аби хоча б стисло окреслити провідні тенденції у вивченні Другої світової війни за два останні десятиліття. Історіографічна ситуація у сучасній Україні вже стала предметом аналізу В.Стецькевича, В.Маруценка та інших вчених¹. Автор хотів би долучитися до обговорення стану фундаментальних досліджень історії Другої світової війни.

** Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.*

¹ Маруценко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. – Т.1. – К., 2010. – С.83–142; Стецькевич В.В. Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (деякі проблеми методології) // Сторінки воєнної історії України. – К., 2006. – Вип.10. – Ч.1. – С.73–84; Його ж. Україна в роки навали 1941–1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми // Там само. – К., 2005. – Вип.9. – Ч.1. – С.172–194.

Наша історія має небагато сторінок, одночасно насичених як позитивними, так і негативними конотаціями. Так само нелегко віднайти період, який би піддавався такій інтенсивній ідеологізації. Напевно, це логічно, що подія, яка має такі масштаби і доленосні наслідки, залишає глибокий слід у колективній та індивідуальній пам'яті, стає полем світоглядного протистояння, полігоном політичних технологій. І як би не обстоювали науковці суверенність фундаментальних знань, результати їх зусиль постійно перебувають у центрі прискіпливої уваги держави, політикуму, суспільства. У різних варіаціях подібна ситуація склалася майже в кожній країні, що пережила Другу світову війну. Та в Україні існують тільки їй властиві особливості переживання і прочитання цієї доби.

Початок 1990-х рр. витворив нові геополітичні реалії, однією з яких став розпад СРСР і виникнення суверенних держав. Детермінований логікою попередніх подій, цей процес поставив перед незалежною Україною низку неочікувано складних питань. Для науковців – представників гуманітарно-суспільствознавчого циклу – зникнення жорсткої цензури стало зіткненням із проблемою вибору між традиційною марксистсько-ленінською парадигмою² і методологічними напрацюваннями світової науки.

Здавалося б, вивільнення науки з-під монопартійного контролю створило можливості для її бурхливого спурту. Однак у сфері студіювань Другої світової війни цього не сталося. Перш за все маємо на увазі інституційний бік справ. Єдиним профільним науковим центром, що займається вивченням цієї теми, залишається відділ історії України періоду Другої світової війни (до кінця 1990-х рр. – історії Великої Вітчизняної війни) Інституту історії України НАНУ. Внаслідок постійних структурних змін у Національному університеті оборони України (у 1998–2010 рр. – академія) було ліквідовано спеціалізовані підрозділи, що займалися опрацюванням широкого спектра питань військової історії. Кваліфіковані кадри звільнилися в запас, розпоширилися по інших установах. Нині у цьому навчальному закладі функціонують кафедри військової історії та морально-психологічного забезпечення військ (сил), на яких проблематика Другої світової війни розробляється індивідуально, окремими дослідниками в рамках дисертаційних проєктів.

Серед цивільних вузів лише у Черкаському національному університеті (кафедра всесвітньої історії) в рамках співпраці з Інститутом історії України НАНУ ця тематика спеціально вивчалася впродовж останніх 10 років. Проте в Україні існують дві спеціалізовані вчені ради, на яких захищаються фахівці зі спеціальності «військова історія», а в інших спецрадах за цей час захищено сотні дисертацій зі спеціальностей «історія України», «всесвітня історія», «українознавство», «релігієзнавство», «історіографія», «джерелознавство й спеціальні історичні дисципліни», об'єктом дослідження яких є подієве полотно 1939–1945 рр.

До дисертаційного жанру історієписання воєнної доби ми ще повернемося. А зараз спробуємо простежити алгоритм формування й еволюції національної

² Цей термін автор уживає, усвідомлюючи його умовність, оскільки доперебудовну концепцію історії точніше називати «радянською».

історіографії у 1990-х і на початку 2000-х рр. Цей період у суспільному житті позначений накладанням і почерговою зміною політичної активності, піднесення, оптимістичних очікувань та громадської летаргії, зневіри й песимізму. Криза особистої та колективної ідентичності, пошуки нових ціннісних орієнтирів і «національної ідеї», здавалося б, мали стимулювати пошукові зусилля істориків. Однак цього на початку 1990-х рр. не сталося. Інерція радянського способу мислення виявилася настільки відчутною, що «розлучення» з історією цієї епохи надміру затягнулося й увійшло у фазу повільних позиційних змін, що базувалися не стільки на освоєнні нових джерельних масивів, скільки на запозиченні діаспорних історичних концепцій.

На зламі 1980–1990-х рр. мала місце творча стагнація, про що свідчить відсутність помітних за свіжістю постановки дослідницьких завдань і засобів їх розв'язання праць. Відрефлексувавши у напівтонах на визнання владою наявності таємного протоколу до німецько-радянської угоди про ненапад («пакту Молотова – Ріббентропа»), науковці України сфокусували увагу на критиці більшовицького режиму й витвореної ним соціально-економічної системи. Тим часом, інформаційним простором майже безроздільно заволоділи публіцисти, із «легкої руки» яких у суспільство вкидалися різноманітні сенсації, не вивірені факти й версії сумнівного ґатунку. Ситуацію ускладнив період своєрідної подвійної ізоляції: контакти зі світовою науковою спільнотою залишалися спорадичними, а тут ще й розірвалися усталені зв'язки з колегами у пострадянських державах. Дійшло до того, що до українських депозитаріїв упродовж кількох років не надходила література з-за кордону, зокрема з Росії.

Та особливо рельєфно кризові явища проступали в теорії й методології військово-історичних студій. Дискредитація марксистської ідеології радянського зразка залишала без пояснень рушійні сили історичного процесу, аргументації внутрішніх джерел і чинників прогресу, таких суспільних катаклізмів, як революції, світові війни тощо. Складність інтерпретацій феноменології етнічних, соціокультурних, релігійних, ментальних явищ, тероризму та терору, націоналізму, расизму й т.п.³ поставила істориків перед необхідністю пошуку принципово нових підходів до вивчення мотиваційних факторів, рушіїв і механізмів суспільного поступу, природи та взаємодії суб'єктів історичного процесу⁴, а також зміни поглядів на джерела й існуючі кордони між окремими галузями знання, освоєння та генерування новітнього дослідницького інструментарію.

Однак науково-технічними аспектами криза не обмежилася. Для багатьох представників гуманітарних дисциплін вона супроводжувалася складним процесом світоглядних та аксіологічних трансформацій, етнічної, конфесійної, духовної самоідентифікації. Саме у цей час позначається вододіл між істориками, які залишалися на попередніх позиціях, і тими, хто прагнув вийти за межі ідеологізованих схем, прилучитися до світового наукового процесу.

³ Див.: Исторические записки. – 1995. – №1. – С.37.

⁴ Рябчук М. Культура пам'яті та політика забуття // Критика. – 2006. – Січень – лютий. – Ч.99/100. – С.18–20.

Перші спроби систематизованої артикуляції ще не у всьому новій, проте істотно оновленої концепції історії Другої світової війни зустрічаємо у працях М.Коваля⁵. Якщо стисло акумулювати міркування вченого, то їх можна викласти в таких тезах: 1. Історієписання війни повинне перебувати поза політикою та ідеологією, за межами будь-якого тиску з боку влади. 2. Слід відмовитися від «незручних» тем і тематичних перекосів (як такий досвід наводиться історико-партійна тематика, що домінувала в допереводовий період). 3. Комплексне дослідження історії війни має охоплювати не тільки політичний, військовий, економічний, соціокультурний, а й геополітичний, кліматичний, демографічний, національно-релігійний фактори. 4. Принципово умовою нового рівня освоєння подієвого полотна є перегляд ролі особи в історії, виведення людини воєнного часу в центр наукового пошуку. 5. Подолання «радянської спадщини» передбачає відмову від рудиментарних понять, що несуть переважно ідеологічне навантаження. Водночас дослідник уважав надуманою дискусію про назву війни та цілком прийнятним – паралельне застосування кількох назв згідно з контекстом без їх політизації. 6. Необхідно вивести з тіні замовчування проблематику, пов'язану з колаборацією, «єврейським питанням», роллю союзників у розгромі нацизму й фашизму та матеріальної допомоги, наданої ними СРСР. 7. Суспільство потребує історичного знання, очищеного від міфів, стереотипів та фальсифікацій (одним з об'єктів критики науковця стала теза про «всенародний характер партизанського руху» в Україні 1941–1944 рр., що базувалась на директивно утвердженій у літературі цифрі – 501 тис. партизанів та 100 тис. підпільників на окупованих українських землях). 8. Масштаби, характер, сутність і наслідки війни потребують широкого історіософського осмислення в контексті всієї історії України та світової історії.

У цих та інших елементах концептуальних конструкцій М.Коваля нескладно віднайти прогалини й непослідовність (наприклад, із періодизацією Другої світової війни, або позитивістські ремінісценції з приводу «справди історії»), але це не применшує значення його теоретичного доробку як такого, що позначив вектори воєнно-історичних студій на ближчу й віддалену перспективи. Принаймні, це був цілковито вітчизняний науковий продукт, що закладав підґрунтя історіографії якісно нового змісту.

Напевно, найбільш дискутованою проблемою, з якою українська історична громадськість вступила в 1990-ті рр., були обставини, що супроводжували початок Другої світової війни. Слід визнати: пріоритети в дослідженні цієї теми на пострадянському науковому просторі (що надалі траплялося не так уже й часто) належали українським фахівцям. У двох працях В.Коваля⁶ було не тільки сформульовано основні панелі полеміки, а й викладено авторські оцінки подій 1939 р., що своєю незвичною на той час відвертістю і навіть різкістю, жорсткістю, контрастували з перелицьованою

⁵ Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994; *Його ж.* Україна: 1941–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995 та ін.

⁶ Коваль В.С. Радянсько-німецький пакт 1939 р. – К., 1989; *Його ж.* Довкола радянсько-німецької війни. – К., 1991.

радянською версією, яка перекладала всю провину за розв'язання Другої світової війни винятково на Німеччину. Не скидаючи з рахунку двозначну позицію Великобританії, Мюнхенську угоду, відмову польського уряду від допомоги з боку СРСР у протидії німецькій агресії, експансіоністський курс нацистської верхівки Третього Райху, вчений схарактеризував геополітичну лінію радянського керівництва, указав на його прорахунки і помилки в оцінці передвоєнної міжнародної ситуації, а також вади створеної більшовиками політичної й соціально-економічної системи. У книзі «Довкола радянсько-польської війни» В.Коваль поєднав жорстку критику амбіційних планів Варшави й Москви, оприлюднив власне бачення подій під Львовом і позиції Й.Сталіна в «польському питанні».

Попри появу на початку 1990-х рр. невеликої кількості науково вартісних праць, уже в цей час рельєфно проступають дві тенденції. Перша з них виявилась у фокусуванні уваги на людському чиннику, гуманітарній сфері війни та оформленні таких напрямів досліджень, як військова антропологія, соціальна й усна історія, історія релігії та духовного життя, а друга – пов'язана з прагненням надати цій сторінці нашого минулого виразно національного звучання. До певної міри обидві тенденції визначалися цілком природною реакцією на широкі можливості доступу до раніше втрачених джерел, відсутність цензури й ідеологічних обмежень, а для деякого – і намаганням одержати моральну сатисфакцію за десятиліття утисків, денационалізації, диктату, несвободи, а також ствердити органічний зв'язок щойно посталої суверенної української держави з національно-визвольними змаганнями нашого народу й тяглість державницької традиції.

На цьому етапі не обійшлося без перекосів і «ламання списів». Втрачаючи радянську «ідентичність», українська історична наука відразу не набула всіх атрибутів національної «ідентичності», та й не могла їх набути з кількох причин: інерції радянського способу мислення й нетривалості «перехідного» періоду, неготовності політикуму та суспільства до різкої «зміни віх». Характеризуючи цей час, учені констатують розрив з історіографічною традицією 1940–1980-х рр., емансипацію від архетипів «клас» і «нація», ізоляцію від світового наукового простору⁷. Натомість Г.Касьянов висловив переконання, що маючи в радянські часи статус забороненої, національна історія у суверенній Україні «набула ознак повної легітимності». Відтак усі її методологічні вади та пізнавальні хиби ввійшли в арсенал національних історіографій без критичного осмислення. Серед цих вад одна з найголовніших – етнічна ексклюзивність («Націоналізована історія країни є передусім історією титульної нації, яка при цьому отожднюється з титульним етносом»)⁸.

Наскільки цей теоретичний конструкт відповідає реальному стану справ у вітчизняній історичній науці? Оскільки «націоналізація історії» вже стала

⁷ Головки В. Кризис в исторической науке: попытки экспликации понятия // Теоретико-методологические проблемы исторического познания: Мат. Междунар. науч.-практ. конф., 1–2 февраля 2001 г. – Минск, 2000. – Т.1. – С.78.

⁸ Касьянов Г. Националізація історії та образ Іншого // Критика. – 2000. – Січень – лютий. – Ч.99/100. – С.22.

іманентною рисою української історіографії, спробуємо простежити її основні характеристики. В оцінках багатьох вітчизняних і зарубіжних учених часто звучить переконання у тому, що цей процес стимулювався державою та при цьому дуже нечасто уточнюється конкретний час, коли було саме так. Насправді, на нашу думку, наука володіє набагато більшою автономністю, ніж цього бажають держава і політики, та й усвідомлюють самі вчені. Перший сплеск інтересу до україноцентричної версії війни був викликаний не лише політичним/соціальним замовленням держави, пошуком аргументації легітимності України, а й зацікавленням своєю історією з боку різних верств громадськості. Фактично можна говорити про збіг і синхронізацію суспільних очікувань, інтересів держави та мотивації науковців.

При поверховому погляді здається, що все обмежилось переважно вивченням історії ОУН та УПА. Однак у дійсності україноцентричні акценти фундаментальних досліджень охоплювали значно ширший спектр проблем. У центрі дискурсу опинилось «українське питання» у 1930–1940-х рр. у всіх його проявах як комплекс політичних, дипломатичних, військових, соціальних, культурно-освітніх, етнічних, конфесійних, ментальних складових. У запропонованих дослідниками дефініціях цього феномена домінував політичний компонент (боротьба за суверенну державу), але при цьому предметом аналізу виступали й усі інші (у різному співвідношенні)⁹. Сталий інтерес до цієї теми простежується і в публікаціях останнього десятиліття¹⁰. З огляду на спроби радикальних сил у деяких сусідніх країнах піддати сумніву легітимність Ялтинсько-Потсдамської системи особливої ваги набувають історико-правові дослідження, в яких зміна конфігурації кордонів у Східній Європі трактується крізь призму міжнародного права. Аргументація

⁹ Див.: *Швагуляк М.* «Українська карта»: Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Дзвін. – 1990. – №7. – С.83–95; *Дубина О.К.* Геополітичні долі України. – К., 1992; *Луцюк Л., Кордан Б.* Англо-американські держави і українське національне питання // Укр. іст. журн. – 1992. – №5. – С.111–119; *Трубайчук А.Ф.* Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945 рр.) // Київська старовина. – 1996. – №2/3. – С.104–118; *Гайдуков Л.Ф.* Українське питання в міжнародних відносинах заключного етапу Другої світової війни // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. – 1996. – Вип.5. – С.100–111; *Веґеш М.М., Віднянський С.В.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939 рр.). – К.; Ужгород, 1998; *Коваль М.В.* Світові та «холодна» війни ХХ століття й остаточне розв'язання «українського питання» // Історія в школах. – 1997. – №1. – С.5–11; *Його ж* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999; *Муковський І.Т., Дубина О.К., Лисенко О.Є.* Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни: Навч. посіб. – К., 1999; *Дробот І.І., Кучер В.І.* Пошуки шляхів до визволення України. – К., 1999; *Гетьманчук М.П.* «Українське питання» в радянсько-польських відносинах, 1920–1939 рр. – Л., 1998 та ін.

¹⁰ *Дубина О.К.* Український геополітичний вузол // Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000. – С.525–542; *Кулинич І.М.* Україна у міжнародній політиці у 30–40-х роках ХХ ст. // Сторінки воєнної історії України. – К., 2000. – Вип.4. – С.127–132; *Лещенко Л.О.* «Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни (1939–1945) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.491–549; *Литвин В.М.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004; *Гриневич В.А.* Україна на початковому етапі Другої світової війни // Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – К., 2004. – Т.4. – С.63–128; *Патриляк І., Боровик М.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – К., 2010.

В.Боечка, О.Ганжі та Б.Захарчука, В.Сергійчука, В.Макарчука¹¹ базується на презумпції непорушності статус-кво в Європі й дотриманні міжнародних угод, які закріпили повоєнний устрій у світі та на континенті. Головні вектори наукових зусиль зосереджувались довкола таких стрижневих ліній: а) теоретичні інтерпретації «українського питання»; б) «українське питання» в політичних стратегіях керівництва СРСР, Німеччини, Польщі, США і Великобританії (та, меншою мірою, інших держав); в) соборизація України; г) міжнародно-правові аспекти легітимації наслідків Другої світової війни та проблема кордонів; д) місце і роль економічного й людського потенціалу України у подіях 1939–1945 рр. у цілому та перемозі над нацизмом і фашизмом. Домінуючими мотивами при цьому стали, по-перше, твердження про те, що Україна перетворилась на геополітичний вузол, в якому переплелися інтереси багатьох європейських держав; по-друге, перебіг подій склався таким чином, що це спричинило об'єднання більшості українських етнічних земель у складі одного (нехай і квазідержавного) утворення – Української РСР. Суперечливість обставин, що супроводжували соборизацію, а також спроби піддати сумніву легітимність нинішніх кордонів та Ялтинсько-Потсдамської системи актуалізують цю проблему, надаючи їй нового звучання. Це дає підстави прогнозувати підвищену увагу до вказаного блоку питань і з боку науковців, і з боку держави та політиків у майбутньому.

Одним із відгалужень цієї багатопланової теми, що інтенсивно дебатується у наукових колах, є політика СРСР у період 1938 – середини 1941 рр. У більшості праць головним об'єктом критики виступають радянсько-німецькі контакти, проте тільки окремі дослідники влітають у свої теоретичні побудови весь взаємообумовлений ланцюг зовнішньополітичних кроків та воєнних акцій Кремля: ставлення до Карпатської України, напад на Фінляндію, «визвольні походи» 1939–1940 рр. На жаль, вітчизняні історики, за незначним винятком¹², опинилися поза спровокованою історико-публіцистичними творами В.Резуна (В.Суворова) дискусією про «превентивну війну» та військово-політичну стратегію Москви у першій половині 1941 р. Вірогідно, причиною цього є не лише ускладнений доступ до відповідних джерельних матеріалів, а й слабкі, спорадичні контакти з російськими та німецькими фахівцями.

Ще одна тематична ніша, пов'язана з «українським питанням», – національно-визвольний рух періоду 1939–1945 рр., який від початку 1990-х рр. перетворився на «зону підвищеної сейсмічності» і в суспільній, і в науковій думці. Причини цього лежать на поверхні, тому, не вдаючись до деталей, лише нагадаємо їх. Після розпаду СРСР радянська версія історії ОУН і УПА зіткнулася з вітчизняною, що швидко заповнила альтернативний вакуум в Україні. На відміну від діаспорного дуалістичного міфу (бандерівського й

¹¹ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994; Сергійчук В. Правда про «Золотий вересень» 1939-го. – К., 1999; Макарчук В. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.): Історико-правове дослідження. – К., 2007.

¹² Коваль М.В. «Превентивна війна» чи віроломна агресія? // Укр. іст. журн. – 1992. – №3. – С.124–128; Коваль В.С. Невідомий варіант плану «Барбаросса» // Там само. – 1996. – №3. – С.41–53.

мельниківського варіантів), вітчизняна концепція історії самостійницького руху творилась як цілісна, більш обґрунтована документально та менш заідеологізована. Та завдяки публіцистам і явним симпатіям багатьох професійних істориків ця версія мимоволі набула всіх рис, притаманних міфу. Певною мірою до цього виявилась причетною і держава, що стимулювала пошуки аргументації правочинності й наступності української державності. Водночас офіційний запит на такого роду дослідження ініціювали також політичні сили, які прагнули скористатися напрацюваннями вчених для остаточної дискредитації ОУН та УПА, юридичного закріплення негативних оцінок у відповідних законодавчих актах. У вересні 1996 р. у Верховній Раді України було створено тимчасову комісію для вивчення діяльності ОУН і УПА. Коли ж з'ясувалося, що без поглибленої наукової експертизи не обійтися, за рік Кабінет Міністрів України сформував урядову комісію з вивчення проблеми. З метою підготовки історичного висновку було організовано робочу групу спеціалістів з цієї теми (керівник – професор С.Кульчицький), під егідою якої впродовж 1998–2004 рр. опрацьовувалися архівні документи, було підготовлено 27 монографій, збірників документів і матеріалів, бібліографічних видань, а також підсумковий том «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси»¹³. Підсумки роботи було доведено до відома урядової комісії.

Паралельно студіювання широкого кола питань, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з українським самостійницьким рухом, некоординовано здійснювалося окремими науковцями, а з 2002 р. – ще й центром досліджень визвольного руху при Інституті українознавства імені І.Крип'якевича НАНУ, який розпочав випуск збірника наукових статей «Український визвольний рух». Крім того, завдяки співробітникам Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАНУ і Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – у 1995 р. започатковано нову серію «Літопису УПА» (упорядники – К.Абрамова, О.Вовк, В.Галаса, М.Деркач, А.Кентій, В.Кук, В.Лозицький, І.Павленко, Ю.Черченко та ін.), у рамках якої вийшло 14 томів, де сконцентровано документи різного походження від 1943 до 1959 рр.

Географію й інтенсивність досліджень цієї теми можна простежити не лише за численними публікаціями в науковій періодиці, а й за динамікою виконання дисертаційних проєктів. Якщо у 1994–2000 рр. було захищено близько двох десятків дисертацій, в яких розглядалися різні аспекти українського самостійницького руху 1920–1950-х рр., то в наступне десятиліття – майже втричі більше.

У монографічному жанрі виокремлюються праці Ю.Киричука¹⁴ й А.Русначенка¹⁵, де подано узагальнену характеристику ідеологічних та ор-

¹³ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. – К., 2005. – С.12–14.

¹⁴ Киричук Ю. Нариси з історії національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. – Л., 2000; Його ж. Український національний рух 40–50-х років ХХ ст.: Ідеологія і практика. – Л., 2003.

¹⁵ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. – К., 2002.

ганізаційних засад, військово-політичної діяльності самостійницьких сил. Г.Стародубець уперше у вітчизняній історіографії звернулася до функціонування повстанського заплілля, подавши його визначення й змістове наповнення. Публікації дослідниці заклали підґрунтя соціально-історичних студій цієї проблематики¹⁶. У 7-му томі «Літопису УПА. Бібліотека» вміщено монографію В.Ковальчука, в якій розглядається функціонування заплілля УПА на Волині й Південному Поліссі¹⁷. На унікальній джерельній базі та нових теоретичних підходах виконано праці Д.Веденеєва й Г.Биструхіна¹⁸, автори яких професійно аналізують бойові, диверсійні, терористичні, оперативно-агентурні, розвідувальні й контррозвідувальні форми та методи діяльності оунівської підпільної мережі й Української повстанської армії.

До найбільш зважених та аргументованих досліджень історії українського самостійницького руху слід віднести доробок А.Кентія¹⁹. Спираючись на широкий комплекс архівних джерел і ерудицію, він створив цикл праць, в яких ця сторінка минулого постає в тісному взаємозв'язку з гео- та військово-політичними, дипломатичними, соціально-економічними процесами 1920–1950-х рр. Це дозволило автору встановити детермінованість і мотивацію багатьох подій, стратегію й тактику основних акторів збройного протистояння, а в деяких випадках висунути обґрунтовані гіпотези. Принципова неупередженість дослідника й тонке відчуття внутрішньої природи явищ і процесів стали надійним фундаментом для вагомих узагальнень та теоретичних положень.

Слід визнати, що дослідникам цієї суперечливої, складної теми завжди було нелегко, оскільки вони постійно відчували підвищену увагу з боку влади, політиків та суспільства. Ідейно заангажована частина громадськості й деякі політичні сили (причому нерідко протилежних поглядів) надміру активно демонстрували (і продовжують це робити) власні очікування, у той чи інший спосіб чинячи тиск на вчених з двох сторін – одні бажали бачити цю історію романтизованою й героїзованою, інші – такою, що містить лише критичні оцінки. У подібних ситуаціях найкращим арбітром виступають

¹⁶ Стародубець Г. Українське повстанське заплілля (друга половина 1942 – початок 1946 років). – Тернопіль, 2006; *І ж.* Генеза українського повстанського заплілля. – Тернопіль, 2006.

¹⁷ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Заплілля УПА на Волині й Південному Поліссі (1941–1944 рр.). – Торонто; Л., 2006.

¹⁸ Веденеєв Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). – К., 2006; *І ж.* «Повстанська розвідка діє точно і відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки. – К., 2006; *І ж.* Війна у кам'яних джунглях. Миська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності (1945–2005). – К., 2005; Веденеєв В.Д. Одиссея Василя Кука. Воєно-політичний портрет последнего командующего УПА. – К., 2007.

¹⁹ Кентій А. Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр.: Короткий нарис. – К., 1998; *Його ж.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998; *Його ж.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.). – К., 1999; *Його ж.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999; *Його ж.* Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999; *Його ж.* Нариси боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.). – К., 1999; *Його ж.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: Історико-архівні нариси. – К., 2005. – Т.1: Від Української військової організації до Організації українських націоналістів. 1920–1942; Т.2: Українська повстанська армія та збройне заплілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. – К., 2008.

сторонні спостерігачі – зарубіжні спеціалісти, добре знайомі з історіографічною й суспільно-політичною ситуацією в Україні. Так, К.Беркхоф вважає: «Позитивною рисою сучасної української історіографії є те, що вона загалом не глорифікує, принаймні у друкованих працях, темних сторін діяльності Організації українських націоналістів і контрольованої нею партизанської армії – УПА. Ідеться про ксенофобію, авторитаризм і насильство, властиві етосу та вчинкам ОУН часів війни»²⁰.

Інший погляд на історію ОУН і УПА в Україні представлено незрівнянно меншою кількістю публікацій. В основному це – збірники документів, скомпоновані у такий спосіб, щоби маргіналізувати націоналістичний рух, створити суціль негативний образ оунівця чи повстанця, поставити його поза законом (перевести оцінки у суто кримінальну площину). Нерідко це – публіцистичні репліки, засновані на вирваних із контексту фактах та окремих матеріалах, густо замішаних на ідеологічних схемах радянської доби.

Власне наскрізної історії ОУН і УПА, виконаної в прорадянському дискурсі, в Україні не існує. Однак уявлення про концептуальні підходи авторів, які опонують дослідникам «національного» напрямку, дає праця В.Іваненка й В.Якуніна²¹. Не вдаючись до детальної характеристики монографії, слід зазначити, що її автори справедливо закидають деяким науковцям, які спеціально займаються цією темою, суб'єктивізм і глорифікацію українського самостійницького руху. Водночас, важко погодитися з багатьма оцінками і твердженнями, уміщеними в книзі. Наведемо лише один, проте вельми показовий, фрагмент. Піддаючи критиці «Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА», автори наголошують, що це «радіше політичний документ, спрямований, до того ж, не тільки на реабілітацію ОУН і УПА, а й на перегляд деяких підсумків Великої Вітчизняної війни». Очевидні перебільшення, напевно, пояснюються тим, що В.Іваненко та В.Якунін непомітно для себе самі «сповзли» на політичні оцінки. Перед робочою групою у період 1997–2005 рр. ніхто (!) не ставив абсурдного за визначенням завдання «реабілітувати ОУН та УПА», адже вони не були ніким юридично засуджені як організації (у тому числі й на Нюрнберзькому та інших процесах). Хочеться сподіватися, що полеміка довкола таких контраверсійних тем продовжуватиметься у суто науковому річищі, без «аргументів» ідеологічного штибу.

На цьому можна було б завершити огляд літератури з історії українсько-го національно-визвольного руху. Та все ж слід визнати: ця багатомірна тема вимагає подальшого поглибленого вивчення, оприлюднення нових документів (якого б змісту вони не були), а також принципової юридичної експертизи крізь призму чинних норм права, у тому числі міжнародного, порівняльної характеристики з іншими аналогічними рухами у світі й, нарешті, виведення з політичного на суто науковий рівень.

²⁰ Див.: Друга світова війна як виклик для української історіографії // Україна модерна. – 2008. – Ч.13. – С.28.

²¹ Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. – Дніпропетровськ, 2006.

У безпосередньому зв'язку з «українським питанням» у роки війни опинилося «польське питання», зокрема українсько-польський конфлікт. Складність та рівень гостроти цих відносин у 1939–1946 рр. виявилися майже співмірними температурі дискусій не тільки між вченими, а й політиками та представниками влади обох країн. Та попри наявність радикалів і відповідних оцінок тогочасних подій здорові сили і в Україні, і в Польщі виявили добру волю до порозуміння. Контакти науковців сусідніх держав донині є взірцем того, як потрібно обговорювати подібні проблеми. Від 1996 до 2005 рр. почергово у Луцьку й Варшаві відбулося 11 наукових семінарів під назвою «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни», на яких було не лише викладено різні погляди на історію і перспективи польсько-українських відносин, а й подано конструктивні пропозиції урядам двох держав, що дозволило уникнути ускладнень у контактах між ними й до можливого рівня зблизити позиції в оцінках Волинської трагедії та інших епізодів, що мали місце в ареалах спільного проживання поляків та українців. Доповіді й дискусії учасників семінарів публікуються у серії «Україна – Польща: важкі питання».

Паралельно в Україні та Польщі впродовж останніх двадцяти років з'явилася значна кількість публікацій, більшість яких усе ж позначені національною апологетикою, однобічними звинуваченнями іншої сторони в інспірації та ескалації протистояння, надання йому особливо жорстоких форм. Та все ж не вони, а документально аргументовані й теоретично вивірені праці визначають рівень наукового осмислення цієї сторінки війни. Насамперед ідеться про монографії та статті І.Льюшина²², Я.Грицака²³, Л.Зашкільняка й М.Крикуна²⁴, В.Литвина²⁵ та інших авторів. Вийшло друком декілька узагальнюючих видань, збірників статей та документів²⁶, в яких українсько-польські відносини розглядаються у тривалій історичній ретроспективі та різних виявах – політико-дипломатичних, військових, етноконфесійних, соціокультурних тощо.

Серед археографічних видань вражаючим підбором документів відзначається серія «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб», ініційована

²² *Льюшин І.І.* Протистояння УПА і АК (Армії крайової) в роки другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – 289 с.; *Його ж.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003. – 313 с.; *Його ж.* Українська повстанська армія і Армія крайова: протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). – К., 2009. – 399 с.

²³ *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004 – 344 с.

²⁴ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002; *Зашкільняк Л.* Україна і Польща у ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип.3. – С.71–83.

²⁵ *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002.

²⁶ Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997; Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження. Документи. Спогади. – Л., 2003; Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945: У 2 ч. – Варшава; К., 2005; Війни і мир, або «Українці – поляки: брати, вороги, сусіди...». – К., 2004; Україна в Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – Л., 2005; Геополітичний вимір Волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнародного конфлікту 1939–1947 років: Мат. круглого столу (Львів, 23 травня 2003 р.). – Л., 2003.

міністерством внутрішніх справ Польщі та Службою безпеки України в листопаді 1995 р.²⁷ З того часу вийшло 9 томів, присвячених різним аспектам спільної історії двох сусідніх народів, що розкривається через недоступні до того документи спецслужб.

На 2007 р. в Україні було опубліковано близько 1 тис. статей, розвідок, монографій, збірників документів, спогадів, в яких віддзеркалювалася польсько-українська проблематика періоду Другої світової війни²⁸.

Напрацювання вчених створюють міцний фундамент для дальших студіювань, виходу на зважені історичні, юридичні й політичні оцінки польсько-українських відносин, а зрештою – і на переформатування й перетлумачення «образу чужого» та зближення двох народів. Очевидно, що не тільки без професійної, а й моральної відповідальності та орієнтації на загальнолюдські цінності тут не обійтися.

Українсько-польські відносини мали ще один вимір – міграційний. Причому йдеться про примусові переселення, що охоплювали великі людські контингенти. В українських наукових колах існує підвищена увага до цієї проблематики, що знайшло вияв у численних публікаціях, авторами яких виступили О.Буцько, Ю.Боднарчук, Н.Данилиха, Т.Гонтар, Л.Зашкільняк, Х.Довгалюк, Р.Кабачий, В.Кіцак, В.Кучер, К.Кондратюк, І.Лучаківський, Ю.Макар, С.Макарчук, В.Сергійчук, Ю.Шаповал та інші²⁹.

Українські дослідники виявили й запровадили до наукового обігу значний масив документів і матеріалів³⁰. Найповніші серед них – тритомник «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.» і п'ятий том серії «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття», присвячений акції «Вісла»³¹. У монографічному форматі виконано дослідження І.Винниченка, Б.Яроша, М.Бугая, Ю.Сороки³². Якщо на початковій фазі опрацювання цієї тематики дослідники зосередилися на з'ясуванні передумов політичної мотивації переселенських акцій, то останнім

²⁷ Див.: Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Нові документи з архівів спеціальних служб: Польське підпілля 1939–1941. – Т.1. – Л.; Коломия; Стрий; Золочів; Варшава; К., 1998. – С.18–20.

²⁸ Польсько-українське протистояння на західноукраїнських землях. Уроки Другої світової війни. – Л.; Луцьк, 2007.

²⁹ Буцько О.В. Польща – Україна: міграційні процеси 40-х років. – К., 1997; Боднарчук Ю.Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2009; Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2009 та ін.

³⁰ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997; Його ж. Поляки на Волині у роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації. – К., 2003; Його ж. Український здвиг: У 5 т. – К., 2004–2005.

³¹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Л., 1996–2002; Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спецслужб. – Т.2: Переселення поляків та українців. 1944–1947 рр. – К., 2000; Т.5: Акція «Вісла». 1947 р. – Варшава; К., 2006; Сергійчук В. Депортація поляків з України: Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. – К., 1999.

³² Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994; Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.). – Луцьк, 1999; Бугай М. За повідомленнями НКВС СРСР були переселені... Про депортацію населення з України у 30–40-і роки. – К., 1992; Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-і роки) – К., 2007.

часом – на соціально-економічних і морально-психологічних складових³³. Гуманітарний зріз примусового переміщення цивільного населення в ареалах спільного проживання, його наслідки в довготривалій історичній перспективі та юридична кваліфікація цих дій становлять найбільш багатобіччючі вектори для наукового пошуку. Незважаючи на значну кількість публікацій, дослідникам слід ще багато зробити для встановлення точного числа депортованих, їх соціального та етнічного складу, життєвих стратегій і долі тих, хто став жертвою сталінського режиму.

Тематично близькі до вказаних праць ще дві групи видань: 1) присвячені радянзації західноукраїнського регіону в 1939–1950-х рр.³⁴; 2) ті, в яких розкривається карально-репресивна політика в Україні загалом та у західних областях республіки зокрема в період Другої світової війни й повоєнні роки³⁵. Перша група представлена публікаціями переважно місцевих авторів (І.Андрухів, Т.Дем'янчук, М.Литвин, О.Луцький, К.Науменко, М.Кучерепа, В.Баран, Ю.Макар, В.Макарчук, В.Токарський, В.Трофимович, Б.Ярош), що надає їм особливого забарвлення й виразно критичної спрямованості. В арсеналі політичних, ідеологічних, соціально-економічних, режимних заходів, які застосовувало радянське керівництво, наголошується насамперед на тих, що мали примусовий характер і супроводжувалися жертвами серед різних категорій населення.

Автори, які репрезентують другу групу (О.Рубльов, Ю.Черченко, М.Шитюк, М.Бугай, С.Василенко, Т.Вронська, Ю.Шаповал та ін.), використовують регіональні документи для ілюстрації політичного курсу союзного центру та його місцевої специфіки, що створює підґрунтя для асоціативного ряду, порівнянь і виявлення більш-менш сталих тенденцій у часовому й просторовому вимірах. Особливу цінність при цьому становлять документи, завдяки яким з'ясовується внутрішня природа створеної більшовиками системи, алгоритм її функціонування, схильність до постійного продукування нових категорій «чужих», «ворогів народу», «зрадників Батьківщини» та боротьби з ними як одного з головних напрямів внутрішньої політики.

³³ Боднарчук Ю.Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 рр.); Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація.

³⁴ Андрухів І.О., Француз А.Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ; Рівне, 2001; Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Л., 1999; Кучерепа М. Історія Волині. 1939–1941 рр.: Навч. посіб. – Луцьк, 2006; Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941. – Л., 2009; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995; Трофимович В.В. Україна в роки Другої світової війни. – Л., 1995; Дем'янчук Т.В. Кримінально-виконавча система у боротьбі з «ворогами народу» в Західній Україні (вересень 1939 р. – червень 1941 рр.): Історико-правовий аналіз: Дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2010; Холмщина і Підляшся: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997; Макар Ю. Холмщина і Підляшся в першій половині ХХ ст.: історико-політична проблематика. – Л., 2003.

³⁵ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті роки ХХ століття. – К., 1995; Бугай М. Депортації населення з України (30–50-ті рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С.32–38; №11 – С.20–26; Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001; Василенко С.М. Повоєнні репресії проти населення України (1944–1953 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2011.

У працях Т.Вронської³⁶ аналізується комплекс питань, пов'язаних із мотивацією, організацією та наслідками репресій проти членів родин «ворогів народу» – однієї з найчисельніших соціальних груп, що стали об'єктом державного терору. Великий часовий проміжок – від 1917 до 1953 рр. – дав можливість дослідниці простежити еволюцію спрямування, характер, правову базу, форми та засоби упокорення реальних і надуманих опонентів тоталітарного режиму, довести причетність до порушень класичних постулатів права всіх без винятку інститутів радянської Феміди: Верховного Суду СРСР, прокуратури, наркоматів (міністерств) юстиції, внутрішніх справ, державної безпеки. Грубо порушуючи норми цивілізованого суспільства, влада ігнорувала фундаментальний принцип особистої відповідальності й шляхом репресій та дискримінацій фактично впроваджувала широку практику сімейного заручництва.

Теоретичний потенціал цієї проблематики вбачається в осмисленні взаємозв'язку всіх ланок державного механізму, сформованого більшовиками, мотиваційних чинників терору, його впливу на суспільно-політичну й соціально-економічну ситуацію в країні, настрої різних категорій населення, віддалені наслідки масових репресій. Фахівцям ще слід докласти багато зусиль, аби встановити хоча б наближене до справжнього число жертв сталінського терору, персоніфікувати ці трагічні статистичні дані й тим самим сприяти їх моральній реабілітації.

Так уже склалося, що дослідники беруться за студіювання насамперед найбільш одіозних проявів тоталітарних режимів, надзвичайних заходів, що виправдовувалися воєнним станом. При цьому на периферії дослідницького інтересу опинився державний апарат у цілому. У радянські часи існувала самостійна дисципліна – «історія КПРС», у рамках якої вивчалась і пропагувалася діяльність всепроникної, так би мовити, універсальної керівної інституції – Комуністичної партії Радянського Союзу. Та сьогодні тодішні публікації з історико-партійної тематики можуть слугувати хіба що джерелом емпіричного матеріалу. З'ясування справжнього місця партії в управлінській системі більшовицького зразка потребує нових методологічних підходів та інструментарію, що далеко не обмежується винятково негативними конотаціями всього, що поєднується з означенням «комуністичний». Дискусії, які точилися у вищих ешелонах влади у 1940-х рр. щодо співвідношення партійних і радянсько-господарських структур та його можливого перегляду, засвідчують наявність апаратної кризи. Яким чином ці настрої вплинули на трансформацію/оптимізацію державного механізму, в який спосіб взаємодіяли різні гілки та ланки влади по горизонталі й вертикалі, за якими параметрами «соціалістична держава» переважала, а за якими – поступалася західним демократіям та наскільки правомірна теза про «переваги» однієї державної системи над іншою в умовах війни, – на ці та інші питання сучасна вітчизняна наука ще не дала належної відповіді.

³⁶ *Вронська Т.В.* Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952). – Х., 2008; *Ії жс.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009.

«Першою ластівкою» можна вважати пілотний науковий проект, виконаний на замовлення Центру адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу³⁷. Кінцевим його продуктом став п'ятитомник «Історія державної служби в Україні», два томи якої становить історичний нарис, а решта – підбірка документів³⁸. До певної міри це – спроба наскрізної структурної реконструкції та експозиції владно-управлінських структур, з'ясування їх компетенції, технології функціонування, що може дати фахівцям своєрідну «дорожню карту» для поглибленого опрацювання всього комплексу проблем, пов'язаних із діяльністю державних органів. Видання містить окремі розділи, в яких розкриваються механізми окупаційної адміністрації та їх «спеціалізація» в різних адміністративно-територіальних утвореннях на українських землях, а також відродження радянської влади на визволених від загарбників територіях республіки, кадрова політика й формування управлінської системи в західних областях.

Історіографічна спадщина радянської доби, здавалося б, перенасичена виданнями, в яких у найменших дрібницях висвітлюється хід бойових дій на німецько-радянському фронті. Однак уже в другій половині 1980-х рр. ані популярні колись мемуари воєначальників, ані стоси книг, в яких поразки і втрати дозувалися немов «гостра приправа» до суціль героїзованої загальної картини, не могли задовольнити не тільки професійних істориків, а й прискіпливих читачів, допитливість яких розбурхували публікації в «товстих» журналах. Відреагувати на цей запит належним чином історична наука змогла не відразу. Тому перші рефлексії на теми баталістики належали публіцистам. Для вагомих і глибоких досліджень необхідний був час: надто повільно й неохоче влада відкривала архівні таємниці, причому цей процес триває донині. Українські вчені потрапили в невигідне становище, оскільки практично всі більш-менш важливі документи про дії радянських збройних сил зберігаються у Центральному архіві Міноборони Російської Федерації (ЦАМО РФ) і значну їх частину отримати складно, а дещо – взагалі неможливо. Фінансовий і мовний фактори ускладнюють залучення до наукового обігу джерел з архівосховищ Німеччини, Румунії та інших країн, в яких відображено дії вермахту, військ СС та держав-союзників Третього Райху на Східному фронті.

Змістовна й доволі об'єктивна характеристика перебігу бойових дій, як виявилось, міститься у спеціальних виданнях, підготовлених провідними фахівцями радянських військових академій у 1960-х рр. Однак грифи «таємно», «для службового користування» тощо обмежували її використання навіть військовими істориками, а праці цивільних авторів відчутно страждають через брак професійних знань у сфері техніки, оперативного мистецтва, тилового й морально-психологічного забезпечення військ. Ці та інші чинники визначили аутсайдерські порівняно з російськими позиції вітчизняних військово-історичних студій.

³⁷ Нариси державної служби в Україні. – К., 2008.

³⁸ Історія державної служби в Україні: У 5 т. – К., 2009.

Природно, що за цих умов на перше місце висувалась проблема джерел. У 1990 р. «Український історичний журнал» опублікував підбірку документів абверу, в яких давалась оцінка стану радянської армії напередодні нападу Німеччини на СРСР³⁹. Перебіг подій на Південно-Західному фронті віддзеркалюють документи, оприлюднені на шпальтах цього журналу в 1991–1992 рр.⁴⁰ У хронікально-документальному жанрі витримане підготовлене колективом упорядників під керівництвом В.Замлинського видання, до якого ввійшли документи й матеріали з фондів ЦАМО РФ, що на той час втратили таємний гриф⁴¹. За 20 років видавничий проект («Країна у вогні: 1941») спільно зі своїми російськими та білоруськими колегами реалізували співробітники Інституту історії України НАНУ. Українська частина поряд із ґрунтовним історичним нарисом містить здебільшого документи з вітчизняних архівосховищ.

У першій половині 1990-х рр. результати наукового пошуку адресувалися читачам переважно у формі доповідей на конференціях і статей у періодичних виданнях⁴². Водночас саме тоді, згідно з урядовими постановами від 3 липня 1989 р. та 11 вересня 1991 р. та відповідно до президентського указу від 4 травня 1992 р., розгортається робота над унікальним проектом – «Книга Пам'яті України». Тисячі вчених, учителів, журналістів, краєзнавців, пошуковців, ветеранів долучилися до справді всенародної справи – встановлення поіменних жертв війни. Координація цих зусиль покладалася на Головну редакційну колегію, а практична робота – на Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України». З часів створення «Історії міст і сіл Української РСР» таких масштабних проектів не було. Робота велась у двох річищах: а) з'ясування кількості й прізвищ усіх громадян республіки, які загинули під час війни; б) теоретичне осмислення подій найбільшого в історії збройного конфлікту. Кожна обласна редколегія підготувала свої видання (всього понад 250 томів), в яких було вміщено поіменні списки загиблих та невеликий історичний нарис.

У рамках проекту велась активна дослідницька й публікаторська діяльність, у тому числі й у формі монографічних видань⁴³. Саме на цьому етапі відбувалося зіткнення двох версій війни – прорадянської й україноцентричної. Більшість учених, залучених до написання заключного тому «Безсмертя. Книга Пам'яті України», прагнули розкрити український вимір війни, по можливості відійти від застарілих, ідеологізованих шаблонів, вийти на якісно новий рівень осмислення воєнних подій⁴⁴. Заключний том

³⁹ Червона армія в оцінках абверу // Укр. іст. журн. – 1990. – №7.

⁴⁰ Про перші дні Великої Вітчизняної війни // Там само. – 1991. – №5, 6, 11; 1992. – №2.

⁴¹ Лето 1941. Украина. Документы и материалы. Хроника событий. – К., 1991.

⁴² Матеріали науково-теоретичної конференції «Україна в роки Другої світової війни 1939–1945». – К., 1994; Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Мат. міжнар. наук. конф. (27–28 жовтня 1994 р.). – К., 1995; Матеріали міжнародної наукової конференції «50-річчя Перемоги над фашизмом: наслідки та уроки» (4–5 травня 1995 р.). – К., 1995; Друга світова війна і Україна: Мат. наук. конф., 27–28 квітня 1995 р. – К., 1996 та ін.

⁴³ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997.

⁴⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України – К., 2000.

після гострих і тривалих дискусій та редагування з'явився як результат певного компромісу. Його концепція неодноразово корегувалась і врешті-решт виявилась не у всьому вивіреною, послідовною і стрункою, віддзеркалюючи тогочасну ситуацію і в історіографії, і у суспільстві, і в державі. У текстах досить відчутно проступає світоглядна та навіть політична позиція авторів. Водночас у ході реалізації проекту почалось інтенсивне освоєння нових тематичних ніш, зокрема таких, як український чинник у збройних силах усіх учасників воєнного протистояння, мобілізації до Червоної армії, проблема військового полону, людські втрати України у Другій світовій війні, доля примусових робітників та ін.

Та все ж головним наслідком проекту слід уважати створення електронної бази даних на 6 млн 038 тис. наших співвітчизників, які полягли в роки війни. Ця цифра суттєво відрізняється від, як сьогодні здається, дещо перебільшених даних, наведеними авторами заключного тому (близько 10 млн осіб прямих і 13 млн демографічних втрат)⁴⁵. Причиною цих розбіжностей стали вади методики підрахунків (за відсутності точних даних ученим довелося в деяких випадках вдаватися до екстраполяції та пропорційних обчислень, тому цю статистику слід сприймати як оціночну та орієнтовну, а отже, – не остаточну, відкриту для уточнень). Однак уже сам факт появи всеукраїнського мартирологу – це значне досягнення, крок на шляху до зміцнення держави й консолідації української нації, визначна гуманітарна акція.

Що стосується, власне, ходу бойових дій, то в їх переосмисленні вітчизняна наука просувалася вперед вельми повільно. Автори книг «Безсмертя» та «Звитяга і жертвність» прагнули насамперед простежити участь громадян України у збройних зусиллях Червоної армії й лише епізодично торкалися питань оперативного мистецтва. Обрахована ними кількість вояків-українців у радянських збройних силах під час Великої Вітчизняної війни сягає майже 7 млн осіб⁴⁶, тоді як В.Гриневич оцінює її у трохи більше як 6 млн осіб, вказуючи на те, що у 1943–1944 рр. до лав Червоної армії повторно мобілізували оточенців і дезертирів 1941 р., які залишилися на окупованій території⁴⁷.

Останнє десятиріччя позначене інтенсифікацією воєнно-історичних студій. Пріоритети тут належать науковцям Національного університету оборони України. У 2002–2011 рр. у спеціалізованій ученій раді цього навчального закладу захищено 64 дисертації зі спеціальності «військова історія». Тут видано також кілька монографій та посібників, в яких міститься фаховий аналіз основних операцій Червоної армії на українському театрі бойових дій, чинників, що визначили їх результат і вплив на весь хід війни. Разом із військовими істориками (В.Бережинський, Д.Веденев,

⁴⁵ Там само. – С.561.

⁴⁶ *Муковський І.* З історії мобілізації людських резервів України до лав Червоної армії на початку війни // Матеріали науково-теоретичної конференції «Україна в роки Другої світової війни 1939–1945». – С.24. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. – С.561.

⁴⁷ *Гриневич В.А.* Українці у складі Червоної армії. Кількісний аспект питання // Україна в Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. – С.62.

В.Вишневецький, В.Грицюк, В.Макаров, О.Малюга, Б.Ратніков, І.Репін, А.Сало, В.Сидоров, В.Ходанович та ін.)⁴⁸ до вивчення цієї проблематики долучилися цивільні дослідники (В.Колечкін, В.Заборовський, Л.Рибченко, А.Погорелов, С.Яким)⁴⁹. Більшість дисертацій захищено за спеціальністю «військова історія», що дає підстави сподіватися на подальший поступ цього наукового напрямку.

Серед фахівців із цієї теми зваженими і водночас критичними підходами позначені публікації В.Грицюка⁵⁰. Глибокі професійні знання дозволяють досліднику піддавати сумніву усталені погляди на стратегічне й оперативне планування радянського командування, спростовувати традиційні схеми розвитку збройного протистояння на радянсько-німецькому фронті, обґрунтовано обстоювати власні погляди на хід і значення окремих операцій.

Бойовим діям Червоної армії у 1939–1940 рр. присвячено публікації та дисертаційні дослідження А.Руккаса, В.Хаджирадевої, І.Фостія, В.Чернявської⁵¹. На жаль, у літературі можна знайти обмаль інформації про «Зимову війну» СРСР із Фінляндією. Між тим, у цій кампанії брали участь десятки тисяч вояків, мобілізованих з «українських» військових округів (з них були сформовані цілі дивізії, зокрема 44-та – з КОВО та 70-та – з призовного контингенту ОдВО). У 2004 р. вийшли друком 4-й том «Політичної історії України»⁵² і том, виданий у рамках проекту «Книга Пам'яті України» – «Полягли в снігах Суомі». Автор вступної статті до цієї книги – П.Панченко описав не лише загальні військово-політичні перипетії конфлікту, а й участь мешканців України у бойових діях, подав статистику,

⁴⁸ *Бережинський В.Г.* Київська оборонна операція 1943 року (12 листопада – 22 грудня). – К., 2003; *Вишневецький В.С.* Бойове застосування засобів зв'язку в оборонних і наступальних операціях першого періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2008; *Репін І.В.* Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2007; *Ратніков Б.М.* Морські десантні операції в Криму (1941–1943 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009; *Сало А.Я.* Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.

⁴⁹ *Яким С.С.* Західні землі України в Другій світовій війні: військово-історичний аспект (1939–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2002; *Заборовський В.В.* Організація та бойове застосування винищувальної авіації військово-повітряних сил Радянського Союзу і Німеччини 1940–1945 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005; *Колечкін В.П.* Боротьба за панування у повітрі в боях на Правобережній Україні в період 23.12.1943–28.02.1944: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005; *Погорелов А.А.* Південь України в початковий період Великої Вітчизняної війни. Червень 1941 – листопад 1942 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008; *Крикніцький О.П.* Утворення та діяльність Київського особливого військового округу в травні 1935 – червні 1941 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008; *Рибченко Л.В.* Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010.

⁵⁰ *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – К., 2010; *Його ж.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. – Кн.1. – К., 2010. – С.208–302.

⁵¹ *Руккас А.О.* Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень – жовтень 1939 року): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; *Його ж.* Бойові дії радянських військ у вересні 1939 // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. – Кн.1. – К., 2010. – С.165–195; *Хаджирадева В.* Операція Червоної армії в Бессарабії та Північній Буковині (28 червня – 5 липня 1940 р.) // Там само. – С.196–207.

⁵² Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – Т.4: Україна у Другій світовій війні 1939–1945 рр. – К., 2004.

що ілюструє втрати сторін. У томі містяться поіменні списки на 40 тис. вихідців з України, які загинули на території Фінляндії⁵³.

У працях П.Доброва, Ю.Костенка та Л.Герасименко⁵⁴ висвітлюється діяльність добровольчих збройних формувань на території України. Не уникаючи прорахунків (зокрема в бойовій та морально-психологічній підготовці, матеріальному забезпеченні тощо), автори показують характер використання народного ополчення й винищувальних батальйонів для протидії агресору, доводять, що це був резерв для поповнення лав регулярної армії та партизанських загонів.

Значна кількість публікацій, в яких розглядаються бойові дії на радянсько-німецькому фронті, уміщена у спеціалізованих військово-історичних журналах і закритих періодичних виданнях⁵⁵. Під егідою Українського інституту воєнної історії та Національного військово-історичного музею (директор – В.Карпов) проведено серію регіональних наукових конференцій та видано кілька збірників статей, серед яких частина присвячена операціям Червоної армії в 1939–1945 рр.⁵⁶

В останнє десятиріччя спостерігається зростання зацікавленості такими проблемами, як морально-психологічний стан, бойова підготовка і характер дій військ Німеччини та її союзників на Східному фронті. У безпосередньому зв'язку з цим колом питань перебуває тема колаборації на території СРСР у цілому та України зокрема. Якщо характеристику німецької армії можна віднайти лише в окремих публікаціях, то іншим аспектам присвячено цілі монографії й дисертації. Так, Н.Руденко і А.Русак підготували монографію, в якій простежується зміна морально-психологічного стану німецьких військовослужбовців у ході «східної кампанії». А.Русак захистив докторську дисертацію на тему участі союзників гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР та видав книгу на її основі⁵⁷. А.Боляновський плідно досліджує участь українців у військових підрозділах, частинах і з'єднаннях, які воювали на боці Німеччини⁵⁸, а О.Романько зосередився на вивченні мусульманських формувань у німецьких збройних силах⁵⁹. У дисертації та

⁵³ Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом. – К., 2004.

⁵⁴ *Добров П.В.* Народное ополчение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: В 2 т. – Донецк, 1994; *Герасименко Л.С.* Народное ополчение та винищувальні батальйони в обороні Києва (1941 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006; *Костенко Ю.І.* Бойові дії ополченських збройних формувань на території України (червень – липень 1942 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004.

⁵⁵ «Військово-історичний альманах», «Воєнна історія України», «Військово-історичний музей», «Сторінки воєнної історії України», «Військово-науковий вісник» (Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного), «Труди університету» (Національний університет оборони України), «Цитаделя. Львівський мілітарний альманах» та ін.

⁵⁶ *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю.* – Вип.30: Мат. XXX Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., 24–25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009.

⁵⁷ *Руденко Н.М., Русак А.В.* Армія фашистського агресора: Від перемог до поразок 1941–1945 (морально-психологічний аспект). – К., 1997; *Русак А.В.* Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941–1945. – К., 1998.

⁵⁸ *Боляновський А.* Дивізія «Галичина»: Історія. – Л., 2000; *Його ж.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Л., 2003.

⁵⁹ *Романько О.В.* Мусульманские легионы во Второй мировой войне. – Москва, 2004; *Его же.* Советский легион Гитлера. Граждане СССР в рядах вермахта и СС. – Москва, 2006.

статтях І.Дерейка містяться наукові реконструкції технології залучення й використання місцевого українського населення в поліційних структурах⁶⁰. В.Шайкан уперше у вітчизняній історіографії зробила спробу комплексного аналізу проблеми колаборації на фактологічному й теоретичному рівнях, з'ясувавши основні форми співпраці різних категорій українського соціуму з найманцями у військовій, економічній, соціокультурній сферах⁶¹. Бойові дії на вирішальному театрі Другої світової війни розглядаються також в узагальнюючих працях П.Брицького, М.Ковалю, В.Кучера, І.Дробота, П.Чернеги, В.Литвина, І.Патриляка, М.Боровика⁶².

Проблемі військового будівництва в Україні на протязному хронологічному відтинку присвячено дві колективні монографії: «Історія українського війська. 1917–1995» та «Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичні нариси, події, портрети»⁶³. Ці книги стали першими виданнями, в яких узагальнюється досвід формування радянських збройних сил, їх функціонування у мирний час і застосування у збройних конфліктах ХХ ст., у тому числі під час Другої світової війни. У них міститься характеристика військових округів, створених на території республіки, подаються дані про кількість українців у Червоній армії, описуються обставини створення Наркомату оборони УРСР, національні аспекти військового будівництва тощо.

Масштаби і характер бойових операцій Другої світової, чисельність армій країн-учасників конфлікту спричинили появу величезної кількості військовополонених. Найчисельнішою категорією військових бранців стали радянські солдати та офіцери (за різними оцінками – від 5 до 6 млн чол.), значна частина яких загинула в неволі. Торкаючись гуманітарного зрізу проблеми військового полону, колишній державний міністр ФРН К.Вайс зазначала: «У траншеях, у концтаборах, у газових камерах – гідність завжди помирала першою». Тому дослідження долі військовополонених – «одна з небагатьох можливостей повернути жертвам хоча б частку їхньої гідності»⁶⁴. Саме німецька громадськість і наукові кола у 2000 р. ініціювали міжнародний проєкт «Радянські офіцери, які померли в німецькому полоні в 1941–1945 рр.».

⁶⁰ *Дерейко І.І.* Місцеві військові формування збройних сил Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 роки): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006; *Його ж.* Місцеві допоміжні структури та військові формування поліції безпеки та СД на теренах райхскомісаріату «Україна» 1941–1944 рр. // *Сторінки воєнної історії України.* – 2009. – №12. – С.177–184; *Його ж.* Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистісного виміру проявів збройного колабораціонізму в райхскомісаріаті «Україна» // *Там само.* – 2010. – №13. – С.33–39; *Його ж.* Організаційне та матеріальне забезпечення поліційних структур і підрозділів у райхскомісаріаті Україна // *Укр. іст. журн.* – 2009. – №1 – С.87–106.

⁶¹ *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. – Кривий Ріг, 2005.

⁶² *Брицький П.П.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995; *Коваль М.В.* Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995; *Його ж.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999; *Дробот І.І., Кучер В.І., Чернега П.М.* Україна в Другій світовій війні: Навч. посіб. – К., 1998; *Литвин В.М.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004; *Патриляк І.К., Боровик М.А.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – К., 2010.

⁶³ *Історія українського війська (1917–1995).* – Л., 1996; *Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети.* – К., 2001.

⁶⁴ Цит. за: *Мюллер К.-Д.* Советские военнопленные и интернированные // *Військовий полон і інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років:* Мат. міжнар. наук. конф. 2–4 червня 2006 р. – К., 2008. – С.23.

Патрунувало його об'єднання «Саксонські меморіали», в якому німецькі наукові архівні й меморіальні установи сконцентрували зусилля з метою опрацювання наукових і гуманітарних аспектів військового полону й увічнення пам'яті цієї категорії жертв війни. У 2004 р. до проекту долучилися українські науковці й пошуковці. За підсумками дослідницької та комемораційної діяльності відбулося кілька міжнародних наукових форумів, у тому числі у Вольте-Штрукенброку (2005 р.) та Києві (2006 р.), видано монографії А.Чайковського, В.Короля, О.Потильчака, В.Карпова, В.Сергійчука, збірники документів і статей⁶⁵. У рамках проекту та за його межами дисертаційні дослідження з цієї тематики виконали В.Карпов, О.Потильчак, М.Баглікова, Д.Алексеева-Процюк, В.Левикін та ін. Окрім суто наукової цінності ці зусилля мають велике гуманітарне значення, оскільки сприяють практичному наповненню міжнародної ініціативи «Спільна Європа – спільна пам'ять», що передбачає виявлення військових поховань, догляд за ними, встановлення імен загиблих та інші меморіальні заходи.

У 2009 р. вийшло друком синтетичне видання «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив»⁶⁶, підготовлене науковцями Інституту історії України НАНУ та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Поряд із теоретичними статтями дослідників та упорядників тут розміщено спогади радянських військовополонених і цивільних примусових робітників, які вижили в одному з найжахливіших нацистських концтаборів. Така публікація еґоментів дала можливість розглянути проблему військового полону з позиції самої людини, надати слово безпосереднім учасникам і свідкам драматичних подій.

Справжній історіографічний материк становить доробок вітчизняних науковців у сфері вивчення окупаційного періоду в Україні⁶⁷. Незважаючи на те, що вже зроблено чимало, зарано говорити про завершену картину інституційно-правового оформлення окупаційного режиму. Магістральним вектором докладання зусиль у цьому випадку, очевидно, має стати детальне

⁶⁵ Карпов В. Пленники Сталина: Сибирское интернирование японской армии. 1945–1956 гг. – К., 1997; Новітня каторга: Військовополонені та інтерновані Другої світової в УРСР. – К., 2001; Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). – К., 2002; Еґо же. Плен. За чужие и свои грехи: Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг. – К., 2005; Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К., 2002; Потильчак О.В. Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні. – К., 2004; Його ж. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004.

⁶⁶ Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив. – К., 2009.

⁶⁷ Тут назвемо лише монографічні видання: Потильчак О.В. Професійне навчання і підготовка грудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944): політика і практика агресора. – К., 1998; Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944): Історія, політика, документи, ідеї, художні реалії, людські долі. – К., 1998; Міхненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). – Донецьк, 2000; Офіційський В. Дистрикт Галичина (1941–1944). – Ужгород, 2001; Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х., 2004; Курилович К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної преси – Л., 2010; Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.). – Донецьк, 2010.

вивчення регіональних та місцевих особливостей окупаційної політики, функціонування всіх структурних ланок управлінського апарату. Успішні кроки у цьому напрямі вже зроблено⁶⁸.

Потребують уточнень і конкретизації межі компетенції й субординація окупаційних органів по вертикалі та горизонталі, правові основи їх діяльності, матеріальне забезпечення, кадрове питання, система санкцій, звітність тощо. Маловідомою залишається робота судових органів, порядок розв'язання суперечок між фізичними особами, регулювання їх відносин з юридичними особами, трудове, цивільне, сімейне та інші галузі права як нормативно-регулятивні чинники на окупованих територіях.

Найбільш активно опрацьовуються економічні аспекти окупації, оскільки нацистське керівництво вбачало в Україні невичерпний потенціал сировини, корисних копалин, продовольства, фуражу а також робочої сили⁶⁹. У публікаціях сучасних дослідників простежується весь комплекс заходів окупаційних органів у справі організації промислового⁷⁰ й сільськогосподарського⁷¹ виробництва. Щоправда, меншою мірою поки що вивчені кроки, спрямовані на працевикористання цивільного населення на окупованій території, а також налагодження роботи ремісничих і промислових підприємств різної спеціалізації, їх кадрове забезпечення та засоби

⁶⁸ Лисенко О.Є. Система управління окупованими територіями України (1941–1944) // Історія державної служби в Україні. – Т.2. – С.289–334; Гончаренко О., Лисенко О., Першчина Т. Система управління окупованими територіями України // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – С.321–367; Віницьковський Т., Кязімова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» // Там само. – С.413–445; Кучер В., Стефанюк Г. Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» // Там само. – С.392–412; Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943: основні напрями окупаційної, економічної та соціальної політики // Там само. – С.368–391.

⁶⁹ Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002; Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюому райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолевачам. – Вінниця, 2003; Його ж. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця, 2009; Лаван Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук – Л., 2005; Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К., 2009; Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». – Х., 2010.

⁷⁰ Добров П.В., Тарновський І.С. Спроби відновлення експлуатації вугільної промисловості Донбасу німецько-фашистськими загарбниками у 1941–1943 рр. // Історичні і політологічні дослідження. – 1999. – №1/2. – С.20–121; Потильчак О.В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви. – К., 1997; Його ж. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944): політика і практика агресора. – К., 1998; Ветров І.Г. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944 рр. – К., 2000; Його ж. Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – С.446–474; Науменко В.М. Політика економічного штабу Ост у сфері промисловості в окупованій Україні (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009; Дубик М.Г. Прибутки, одержані іноземним промисловим капіталом за рахунок використання примусової праці українців // Сторінки воєнної історії України. – Вип.7. – Ч.1. – К., 2003. – С.215–218.

⁷¹ Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941–1944 (на матеріалах південних областей) // Київська старовина. – 2000. – №2. – С.44–57; Нестеренко В.А. Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України, 1941–1943 рр. // Сторінки воєнної історії України. – Вип.8. – Ч.1. – К., 2003. – С.279–297; Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. Українське село в роки Другої світової війни // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К., 2006. – С.267–350; Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – С.475–511 та ін.

стимуляції виробництва, діяльність німецьких й інших фірм в Україні тощо. Недостатньо висвітленою залишається соціальна політика окупантів у тій частині, що стосується податкових заходів, соціальних преференцій різним групам населення, пенсійного забезпечення, підтримки тих категорій українського соціуму, які найбільше потерпали від війни: інвалідів, матерів-одиначок, дітей-сиріт, самотніх пристарілих та ін.

На регіональному рівні вивчається культурно-освітнє життя на зайнятих ворогом українських землях⁷². Узагальнюючих праць, обрамлених глибокими теоретичними міркуваннями, із цієї теми ще замало⁷³. Натомість інтенсивно розробляються проблема історико-культурних цінностей, вивезених гітлерівськими спеціальними службами з України, а також реституційні питання⁷⁴. У працях Г.Боряка, П.Грімстед, Л.Дубровіної, С.Кота, Н.Кашеварової, Т.Себти, І.Дашківа, В.Калашникової ця тема вийшла далеко за межі академічного дискурсу, набувши широкого суспільного резонансу. Активна громадська позиція науковців, вироблені ними рекомендації використовуються державою (хоча далеко не повною мірою) з метою повернення з-за кордону втрачених історико-культурних надбань нашого народу.

Однією з нових, але вже цілком оформленою й організаційно атрибутованою тенденцією сучасного етапу вивчення Другої світової війни, є апелювання до історичної пам'яті як основного об'єкта досліджень. Крізь призму пам'яті про тогочасні події фіксуються переживання, спосіб сприйняття й осмислення дійсності, вироблення життєвих стратегій. У фокусі наукового інтересу перебувають, насамперед, такі категорії, як остарбайтери, військовополонені та єврейське населення, що стало жертвою Голокосту. З одного боку, пошукові ініціативи, зорієнтовані на виявлення, фіксацію,

⁷² Луцький О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941–1944 р. // Україні: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 1997. – Вип.3/4. – С.195–225; Антонок Н.В. Українське культурне життя в Генеральній губернії (1939–1944 рр.). – Л., 1997; Стефанюк Г. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2004; Спудка І. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007; Нестеренко В. Діяльність культурно-просвітницьких товариств у військовій зоні України 1941–1943 рр. // Сторінки воєнної історії України. – Вип.10. – Ч.1. – К., 2006. – С.425–433; Заболотна Т. Стан шкільної освіти в окупованому Києві // Безсмертя подвигу: Мат. наук. конф., присвяч. 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). – К., 2000. – С.223–231 та ін.

⁷³ Коваль М.В. Доля української культури за нового порядку (1941–1944) // Укр. іст. журн. – 1993. – №11/12. – С.15–38; Дубик М.Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; Онищенко О., Дубровіна Л. Бібліотечна справа в Україні у ХХ ст.: 30–50-і роки // Бібліотечний вісник. – 2005. – №4. – С.3–12; Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996; Гайдабура В. Театр, захопаний в архівах. – К., 1998; Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. – С.697–732 та ін.

⁷⁴ Боряк Г.В., Грімстед П.К. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни – Л.; К., 1991; Дацків І.Б. Втрати Української історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001; Кот С. Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії // Київ. – 1998. – №6. – С.152–155; Його ж. Радянська евакуація українських цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань // Сторінки воєнної історії України. – Вип.12. – К., 2009. – С.321–336; Себта Т. Архівні джерела про українські цінності, вивезені нацистами в роки Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000; Кашеварова Н. Г. Документи оперативного штабу рейхсляйстера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008.

систематизацію й аналіз усних і письмових свідчень (щоденники, анкети, інтерв'ю, епістолярій) стимулюється політикою пам'яті й комеморативними акціями. З іншого, – вчені «припали» до цього виду історичних джерел, сподіваючись віднайти в них «живильну вологу» для неофіційної історії «знизу», заповнити зяючі лакуни військової повсякденності.

Найбільш переконливі результати демонструють дослідники політики і практики примусової праці, долі тих, хто був вивезений на роботу до Німеччини, зумів вижити й повернутися на Батьківщину. Напрацювання на цій ділянці дослідницького поля в Україні вже настільки вагомі, що в цій статті доведеться обмежитися згадкою лише про найпомітніші них. Попри те, що в нашій країні відсутнє узагальнююче видання з цієї теми, вона досить активно розробляється на регіональному рівні, а також у теоретичній площині. У працях А.Мелякова, Т.Пастушенко, С.Гальчака, Е.Андріїв та інших джерельну основу поряд з офіційними документами становлять анкети, усні свідчення колишніх примусових робітників з різних областей України⁷⁵. На загальноукраїнських матеріалах виконані дослідження М.Ковалю, Т.Лапан, О.Буцько⁷⁶ та колективні синтетичні праці⁷⁷, в яких розглядається комплекс питань, пов'язаних із політикою та функціонуванням інститутів примусової праці, перебуванням оstarбайтерів на чужині, їх репатріації й реадаптації після повернення додому, компенсаційні заходи тощо. На новий рівень виведене опрацювання цієї проблематики у працях Г.Грінченко⁷⁸. Як один із провідних фахівців у галузі усної історії, дослідниця присвятила цикл публікацій питанням методології, методичному інструментарію, реабілітації усних історій як повноцінного джерела, здатного слугувати основою вірогідної наукової реконструкції минулого.

Пам'ять про жертви Голокосту також ретранслюється у сучасне суспільство через розповіді, листи, щоденники людей, які вижили⁷⁹. Своєрідним

⁷⁵ *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007; *Меняков А.В.* Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002; *Гальчак С.Д.* На узбіччі суспільства: Доля українських оstarбайтерів (Поділля, 1942–2007 рр.) – Вінниця, 2009; *Андріїв Е.П.* Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941–1944): Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010 та ін.

⁷⁶ *Буцько О.В.* Репатріація українських громадян 1944–1946 рр. // *Сторінки військової історії України*. – Вип.1. – К., 1997. – С.143–158; *Ії ж.* В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов третьего рейха // Там само. – Вип.4. – К., 2000. – С.90–95; *Коваль М.В.* «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // *Політика і час*. – 1998. – №9. – С.74–82; №10. – С.68–76; *Лапан Т.Д.* Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі: Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2001; *Педак В.* Гірке слово оstarбайтер. – Л., 2009.

⁷⁷ «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів. – К., 2006. – С.15–28; *По ту сторону війни: Книга Памяти жертв нацистських переследований в годы Второй мировой войны*. – Запорожье, 2005 та ін.

⁷⁸ *Невигадане: Усні історії оstarбайтерів*. – К., 2004; *Грінченко Г.* Остарбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання // *Спогади-терни. Про мое життя німецьке...*: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. – Х., 2008.

⁷⁹ *Живими остались тільки ми: свідчення та документи*. – К., 1999; *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свідчення та документи*. – Кн.1–3. – К., 2006–2008; *Книга пам'яті Дробицького Яру: спогади, нариси, документи*. – Х., 2004; *Передайте дітям нашим о нашей судьбе*. – Симферополь, 2001; *Щоденники Львівського гетто: спогади рабина Давида Кахане*. – К., 2009; *Стародинський Д.* Одесское гетто: Воспоминания. – Одесса, 1991.

зразком, на який могли орієнтуватися вітчизняні автори, слугувала книга ізраїльських істориків Ш.Спектора й І.Кішніса, видана в Єрусалимі 1991 р. Поряд із такими публікаціями особливу увагу привертають праці, в яких обговорюються найскладніші аспекти єврейської історії цього періоду. Це пояснюється, з одного боку, спробами заперечення Голокосту як такого («міф Голокосту»), а з іншого, – гостротою питання про причетність українського населення до «екстермінаційних акцій» німецьких окупантів. Обидва ці чинники пов'язані з процесом уведення Голокосту до реєстру тем, що мають особливий науковий та суспільний статус. Він супроводжується легітимацією в українській історіографії світових напрацювань у сфері теорії та методології, термінологічного апарату, яким послуговується світова когорта дослідників катастрофи європейського єврейства. Тому вже в перших працях пострадянської доби до цих питань звернулися М.Коваль, М.Попович, Ф.Левитас та інші вчені. У публікаціях утверджувалося вивчення Голокосту як повноправного напрямку фундаментальних досліджень, хоча це й не ізолювало їх від спроб ідеологічного та політичного впливу, публічності й гостроти дискусій. Системний характер цим зусиллям надає, по-перше, інституційне підкріплення у формі кількох наукових центрів та громадських об'єднань (Український центр вивчення історії Голокосту, Єврейська рада України, Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру та ін.); по-друге, проведення наукових конференцій («Єврейська історія і культура в Україні», «Друга світова війна і доля народів України», «Єврейське населення Півдня України: історія й сучасність» та ін.), конкурсів наукових робіт серед учнівської та студентської молоді; по-третє, наявність спеціальних видань («Голокост і сучасність», «Проблеми Голокосту в Україні»); по-четверте, комеморативні заходи. Щоправда, в Україні поки що не існує єдиного центру, який би координував цю роботу, тому ті чи інші ініціативи виникають спорадично, а їх наукова і суспільна вартість доволі різна.

Основу поглибленого вивчення проблеми закладають регіональні⁸⁰ та дисертаційні дослідження⁸¹. Водночас розробляються проблеми українсько-єврейських відносин у роки війни⁸². І хоча в цих публікаціях зустрічають-

⁸⁰ Катастрофа та опір українського єврейства (1941–1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999; *Хонігсман Я.А.* Катастрофа єврейства Західної України: Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпаття в 1933–1935 гг. – Львов, 1998; *Хонігсман Я.* Янівське пекло. Короткий нарис Янівського концтабору у Львові. – Л., 2001; *Гошкіс Д.* О чѣм трубит шофар. – Славути, 1992; *Шитюк М.М., Сугацька Н.В.* Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.). – Миколаїв, 2008.

⁸¹ *Подольський А.* Нацистський геноцид щодо євреїв України 1941–1944: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996; *Винокурцова Ф.А.* Фонди державного архіву як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації. 1941–1944 р.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003; *Гончаренко О.М.* Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005; *Суровцев О.А.* Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006; *Тренкачова О.* Окупаційний режим та єврейське населення Дніпропетровщини 1941–1943 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2010.

⁸² *Ковба Ж.* Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – К., 1998; *Ії ж.* Колаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду Другої світової війни // Запорозькі єврейські читання. – Вып. 4. – Запорозьке, 2000. – С. 46–48; *Левитас И.М.* Праведники Бабиного Яра. – К., 2001; *Страшко О.* Спасать – значит жертвовать. – Днепропетровск, 2001.

ся різні оцінки, іншого способу відтворити реальну ситуацію, очевидно, не існує. Одним з ефективних засобів є публікація документів. Можемо відзначити значну кількість видань такого змісту, в яких поряд з офіційними німецькими й радянськими документами вміщуються спогади, листи, інтерв'ю, що передають гуманітарний вимір трагедії єврейства України у період війни⁸³. У сучасній літературі розкривають форми спротиву євреїв нацистському режиму, участь у партизанських загонах та підпіллі⁸⁴. Загалом історіографічний процес у цьому тематичному спектрі багатоплановий і неоднозначний, сповнений ідеологем та міфів, подолання яких ускладнюється національними, політичними, релігійними, ментальними чинниками, атавістичними схемами, прямою упередженістю.

Описуючи ситуацію, що склалась, В.Нахманович окреслив коло питань, які донедавна взагалі не були об'єктом фахового вивчення або ж висвітлювалися окремими авторами з ідеологічних позицій: «Єврейське питання і доля євреїв як складова національної (расової) і взагалі гуманітарної політики всіх воюючих сторін; доля євреїв порівняно з долею інших етнічних і конфесійних спільнот; єврейська релігійна та громадська думка напередодні, в час і після війни; моделі особистої поведінки євреїв на окупованій території: релігійна жертвовність, побутовий фанатизм, переховування, етноконфесійна мімікрія, співпраця з окупантами, участь у русі Опору тощо; юденрат як форма колаборації, що дає додаткову можливість виходу на питання колаборації взагалі; власне єврейська партизанка та її взаємини з іншими; міжнаціональні взаємини у радянській, українській націоналістичній та польській партизанках; побутові міжнаціональні відносини на різних землях України під час війни і її залежність від численних чинників (релігійних, історико-міфологічних, соціальних, пропагандистсько-ідеологічних тощо)»⁸⁵. Коли додати до цього переліку ставлення партійно-радянської верхівки до проблем Голокосту, політику пам'яті про нього до 1991 р. та в наш час – отримуємо досить велике коло проблем, що потребують тривалої та копіткої роботи науковців, а також зусиль громадських і державних інституцій, спрямованих на підготовку суспільства до належного сприйняття трагічних сторінок війни.

Однією з несучих конструкцій радянської версії війни була теза про «всенародний рух Опору» агресорам. У 1990-х рр. почався її перегляд. В Україні

⁸³ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – К., 2002; Память Бабьего Яра: Воспоминания. Документы. – К., 2001; Еврейский геноцид в Украине в период оккупации в немецкой документалистике 1941–1944 гг. – Х.; Иерусалим, 1995; Живыми остались только мы: свидетельства и документы. – К., 2000; Бабий Яр: человек, власть, история: Док. и мат.: В 5 кн. – Кн.1: Историческая топография. Хронология событий. – К., 2004.

⁸⁴ Очерки еврейского героизма: В 3 т. – К., 1995; *Елисаветский С.* Партизанское движение в Украине и отношение к евреям // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 2000. – Вып.4. – С.120–124; *Слободянюк М.А.* Пасивний спротив цивільного населення Південної України німецько-фашистським загарбникам // Наддніпрянська Україна. Історичні процеси. Події. Постаті. – Дніпропетровськ, 2001.

⁸⁵ *Нахманович В.* Суб'єктивні проблеми дослідження історії народів України під час Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України: Мат. Всеукр. наук. конф. (Київ, 23–24 червня 2005 р.). – К., 2005. – С.25.

на державному рівні відзначатиметься 70-річчя початку партизанського руху, у зв'язку з чим очікується новий сплеск публікацій та дискусій довкола цієї теми. Нині, на протигагу першій половині 1990-х рр., коли інтерес до неї помітно знизився, науковці виявляють нові грані цієї проблематики. Слід зазначити, що на відміну від багатьох інших, згаданий напрям наукових студій досить повно забезпечений документами, які зберігаються у ЦДАГО України, що створює об'єктивні передумови для успішних дослідницьких проектів. Серед перших праць пострадянського періоду – докторська дисертація та підготовлена на її основі монографія А.Чайковського⁸⁶. Пізніше у томі «Безсмертя. Книга Пам'яті України» з'явилися підрозділи цього автора «Нескорені: партизанський рух і підпілля» і «Народні месники», а також розділ «Рух Опору в окупованій Україні» В.Кучера у четвертому томі «Політичної історії України»⁸⁷.

У цих книгах радянський рух Опору постає в дещо незвичній іпостасі: неприкрашеного, суперечливого, багато у чому трагічного явища і водночас чинника, з яким доводилося рахуватися загарбникам. А.Чайковський увів до наукового обігу значний масив джерел, що дозволило по-новому поглянути на ефективність організаційних кроків радянського керівництва, спрямованих на стимулювання спротиву ворогу в його тилу. Дослідник уперше оприлюднив оцінки втрат серед партизанів, указав причини провалів та невдач на початковому етапі війни.

За останні 10–15 років захищено низку дисертацій, в яких відображено особливості антинацистського руху Опору в тих регіонах, де він набув розвитку. Це сприяло фактологічному наповненню теми, створило фундамент для нового рівня її осмислення. Узагальнююче теоретичне оформлення вона набула у працях А.Кентія й В.Лозицького⁸⁸. Автори зуміли не тільки показати місце і роль структур, які бралися за організацію протидії ворогу у його тилу – ЦК КП(б)У, Українського штабу партизанського руху (УШПР), його представників при військрадах фронтів, обласних штабів партизанського руху, – а й подати власні інтерпретації відомих і закритих для невтаємничених у перипетії цього протистояння подій. У книзі «Україна партизанська» вперше систематизовано інформацію про кожне з'єднання, списки загонів та груп, що не входили до складу партизанських з'єднань чи діяли при військрадах фронтів за межами республіки. У монографії «Війна без пощади і милосердя» здійснено комплексну характеристику майже всіх аспектів радянського партизанського руху за винятком хіба що морально-психологічних.

Публікація без купюр щоденників командирів партизанських загонів та з'єднань створює можливості для корекції поглядів на повсякденне життя «народних месників», субординацію, особисті стосунки у цьому

⁸⁶ Чайковський А. Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима істориків). – К., 1994.

⁸⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С.220–230; 372–394; Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – Т.4: Україна у Другій світовій війни, 1939–1945. – К., 2003. – С.369–439.

⁸⁸ Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. – К., 2001; Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади й милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944 рр.). – К., 2009.

специфічному соціальному середовищі⁸⁹. Своєрідною енциклопедією партизанського побуту можна вважати збірник документів, підготовлений до друку О.Гогуном і А.Кентієм⁹⁰.

Досить плідно опрацьовується тематичний блок, який охоплює проблеми ідеологічного протистояння учасників воєнного конфлікту, діяльність агітаційно-пропагандистського апарату, боротьбу за інформаційний простір, морально-психологічний стан населення окупованої території України (В.Гриневич, М.Головко, В.Шайкан, О.Салата, М.Михайлюк та ін.)⁹¹.

Поступово виходять із затінку політичної тематики дослідження життєдіяльності різних соціальних когорт – селянства, інтелігенції, дітей, інвалідів війни партійно-радянської номенклатури (О.Перехрест, Л.Бриль, Г. і Л. Голиші, Т.Нагайко, Т.Першина, Н.Касьянова, Т.Заболотна та ін.). Продовжується вивчення відбудовної стратегії радянського керівництва у 1943–1945 рр. та в повоєнний період (Г.Ветров, О.Перехрест, Т.Вронська, О.Бровар, М.Дубик, Н.Шипік, М.Лобода, Л.Хойнацька, С.Кальченко, Л.Суюсанов та ін.).

Певних узагальнень потребують позитивні констатації, що підкріплюють упевненість у неодмінному прогресі, а поряд із тим – і визнання прорахунків, труднощів, яких не бракує в історієписанні пострадянських держав. Загальну ситуацію у сучасній історичній науці влучно окреслив авторитетний українознавець М. фон Гаген, який у 2007 р. писав: «Упродовж останнього десятиріччя чимала частка української історичної наукової спільноти різною мірою інтегрувалася в розмаїті форми міжнародної співпраці та проекти. Визнані історики мали і мають практично необмежені можливості виїжджати для досліджень за кордон; праці багатьох із них перекладають головними для науковців європейськими мовами, а їх розвідки включають до авторитетних збірників». Далі він зазначив, що українські історики загалом «усупереч жорсткому обмеженню державного фінансування університетів та академічних інституцій, мають зі своїми колегами з-поза України спільний резерв посилань і концепцій. Вони видають нові архівні джерела й раніше неопубліковані рукописи, що уможливають нові погляди на історію України. Справді, за час, що минув від 1991 р., спільнота українських істориків зуміла перейти період реабілітації створених у діаспорі наративів і запропонувати нові, базовані на власному досвіді». Принципово важливе

⁸⁹ Партизанская войны на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944. – К., 2010.

⁹⁰ «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины. 1941–1944. – К., 2009.

⁹¹ Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.); Головко М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939–1945 рр.: Дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2005; Шайкан В.О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. – Кривий Ріг, 2010; Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.); Михайлюк М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Укр. іст. журн. – 2006. – №1. – С.131–144; Ї ж. Періодична преса ОУН(м) у Києві восени 1941 р.: джерелознавчий аспект // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип.9. – Ч.2. – С.443–455; Ї ж. Функціонування видавництва української періодичної преси Київщини в умовах нацистської окупації (1941–1943 рр.) // Історичний журнал. – 2005. – №2. – С.46–51; Ї ж. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.

те, що сучасні вітчизняні вчені, якщо порівнювати їх статус «з націєтворчою місією минулих поколінь і взятою на себе роллю державотворчих елементів [...], викроїли для себе трохи автономного простору і тепер можуть писати критичну історію для своєї держави та її минулих суспільств»⁹².

За чотири роки, що минули з часу публікації цих роздумів, вказані М. фон Гаґеном тенденції помітно кристалізувалися. Зростає кількість міжнародних проектів, до яких залучається переважно молодша генерація дослідників, звичайною справою стали закордонні відрядження на стажування, робота в архівосховищах та бібліотеках. Зарубіжні фонди охоче надають гранти українським вченим та організують наукові конференції в Україні. Розширюється й осучаснюється тематична палітра військово-історичних студій. При цьому дедалі виразнішим стає ухил у бік мікроісторичних досліджень, освоєння таких напрямів, як соціальна, усна, гендерна історія, воєнна антропологія, історія повсякденності тощо.

Ще однією рисою сучасного етапу історієписання є вивчення подієвого полотна війни крізь призму колективної та індивідуальної пам'яті, схильність багатьох науковців до неформальної меморіалізації тогочасних явищ поза офіційними церемоніальними акціями – шляхом фіксації, інтерпретації та публікації життєвих історій безпосередніх дійових осіб Другої світової війни.

Напевно впродовж доволі тривалого періоду якась частка історіографії ще залишатиметься у сфері особливого зацікавлення і запиту політикуму та держави як засіб електоральних технологій чи маніпулювання масовою свідомістю. Та згодом актуальність ідеологічних асоціацій, пов'язаних із Другою світовою війною, спаде. Водночас очікується поступове зменшення елементів белетризованості, описовості в історичних текстах і посилення аналітично-теоретичних композитів.

Уже тепер спостерігається цілком усвідомлене прагнення варіювати методичний інструментарій, зорієнтований на поглиблену спеціалізацію чи, навпаки, міждисциплінарні операції залежно від пізнавальної мети. Водночас не можна не помітити дещо сповільненої реакції вітчизняного наукового середовища на проривні, авангардні інтелектуальні акції. Наслідування кращих (і не зовсім) зразків наукової творчості нерідко балансує на межі епігонства, а то й прихованих запозичень. Нікуди не зник синдром обережності й «політкоректності», що за визначенням обмежує потенцію науки. Фахова критика як органічний інструмент санації наукового знання і стимуляції його продукування в якісних формах лише формується. Через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин залишається невирішеною проблема доступу українських фахівців до джерел.

Аналіз дискурсу Другої світової війни (а не тільки його історіографічного формату) підводить до констатації, що в ньому існує/співіснує кілька версій – «національна», «модерна» та «російсько-радянсько-імперська»⁹³.

⁹² Гаґен М. фон. Повертаючись до історії України // Критика. – 2007. – Червень. – Ч.116. – С.2.

⁹³ Див.: Друга світова війна як виклик для української історіографії // Україна модерна. – 2008. – Ч.13. – С.26; Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». – Х., 2010 – С.57.

Поділяючи думку про наявність саме таких трьох площин та умовності визначення, слід констатувати їх неспівмірність як за тематичною збалансованістю, так і за кількісними та якісними властивостями. Якщо перша й остання з перелічених версій концентруються насамперед на політичних питаннях (при цьому їх апологети обирають імпозантні епізоди для обґрунтування власної позиції й суто негативні – для критики своїх опонентів), то «модерна» – більш рівномірно охоплює подієвий простір й не цурається дражливих тем, переводячи їх із політичної у суто наукову площину. Своєю чергою, «національна» версія апелює до джерел та світових аналогій «національної історії», тоді як «радянська» більшою мірою – до стереотипів масової свідомості й трактувань, що базуються на дефініціях кримінального законодавства 1930–1980-х рр.

Запропонована градація – доволі умовна й не має чітких меж, визначених тематикою. Так, справді вартісні праці з історії українського самостійницького руху, міжнародних відносин, українських остарбайтерів репрезентують радше «модерний», ніж «національний» сектор історіографії. Натомість деякі публікації, виконані нібито в руслі соціальної історії, мають такий шар ідеологічного «напилення», що їх слід віднести або до виразно «національних», або до «радянських». Видається ймовірним поступове стирання граней між цими версіями, коли з плином часу основні змістові маркери «переплавляться» з політичних у суто наукові, а пізнавальний інтерес (за збереженої поваги до меморіального компоненту історичного знання) почне домінувати над міркуваннями ідеологічної доцільності, прагматизму і кон'юнктури. Існують всі підстави очікувати «європеїзації» й «глобалізації» військово-історичних досліджень, подальшої інтеграції з науковими центрами і школами за кордоном й подолання поки що відчутного комплексу периферійності в окремих ланках цього процесу.

The article analyses the status of World War II data processing in Ukraine during the last 10 years. Author follows the main tendencies and peculiarities of historiography process, social and political occurrences on themes and content of publications influence.

